

Jaroslava Janáčková

Český román se v minulém století rozvíjel poznenáhlu, zadržle. V čase, kdy se úroveň literatury měřila hlavně prozaickým románem, vznikala z toho v české kultuře až jistý komplex. Pamětníci zaznamenali, že teprve od osmdesátých let mohly být časopisy saturovány krásnou prózou od českých autorů, do té doby že se muselo žít ve velké míře z překladů.

V těch podvázaných možnostech nabízela povídkářům a romanopiscům zvláštní šance látka minulostní. Byla svou "jsoucností" i nekontrolovatelností, v neposlední míře pak svou "českostí" /v tom smyslu, že šlo o minulé dění a osoby příslušné do Čech nebo Čechy reprezentující/ jedinečně využitelná jak pro tvorbu s převažujícím zaměřením estetickým, tak i pro beletrii tendenční, vlastenecky výchovnou.

Česká beletrie se také oněch zvláštních možností minulostní látky velmi záhy chopila, jak bylo prokázáno v Počátcích krásné prózy novočeské, a začala si při ztvárnění minulostní látky ohledávat a razit svérázné způsoby, nezávislé na počinech Waltera Scotta. Ale proč potom ucelenější a čtivý cyklus historických románů z národních dějin napsal až na předělu minulého a našeho století Alois Jirásek? A proč potom nevznikl u nás historický román typu Tří mušketýrů - historický román s převažující funkcí zábavně rekreační?

Předpoklady pro historický román netkvěly v existenci obsažné historie - minuvších dějů, ani ve vědomí o nich, postupně utvářeném mimo jiné vědeckou historiografií. Sami účastníci literárního dění dobře cítili, že látka, třeba sebebohatší, leží ladem, pokud se jí nezmocní člověk s talentem, spisovatel. Tak o šancích české beletrie uvažoval V. K. Klicpera /v předmluvě k Točníku z roku 1827/. O čtvrtstoletí později podobně viděl nesnáze s historickou beletrií mladý Jan Neruda. Tomu se situace jevila tak, že autorů opravdu osobitých má soudobé české písemnictví málo, a těch že by bylo na pěstování historického románu škoda. Zastával názor, že typy četby, hojně a úspěšně pěstované jinde - včetně historického románu Waltera Scotta nebo Victora Huga -, si může česká kultura dopřát a užít v podobě překladů. Místo talentovaných tvůrců viděl Neruda ne ve zpracovávání žánrových typů a látkových okruhů osvědčených jinde, nýbrž v objevování toho, co jiné literatury nemají nebo neznají.

Rozvoj českého historického románu spoluurčovala však nejen početnost spisovatelů sama o sobě; závažnější v tomto směru byla úroveň tvárných zkušeností vázaná na tempo literárního rozvoje v celku. Základní postavení Aloise Jiráska ve vývoji českého historického románu nebylo podmíněno pouze nahromaděným poznáním české minulosti, ani jen pílí a skromností tohoto houževnatého venkovana. Připravil je i celkový vzestup literární kultury od let šedesátých, jmenovitě rozvoj krásné prózy /Neruda, Světlá/ a veršovaného eposu /Zeyer, Čech, Vrchlický/. Jiráskův umělecký vývoj, jeho tvárné objevy a také neobyčejná popularita by byly sotva myslitelné bez oné starší průpravy i bez souběžného rozmachu slovesné tvorby v poslední čtvrtině 19. století. /A také bez podnětného kritického myšlení, které ten bouřlivý vzmach českého písemnictví od let devadesátých provázelo./

Perspektivy takto otvírané pro historický román pocítili oba čelní vyznavači historismu mezi českými spisovateli sklonku století, Winter i Jirásek, jako výzvu a jako zkoušku vlastního talentu. Současně zakoušeli ovšem také protitlak vykonávaný z pozic čtenářské obce - z pozic představy, že historický román musí dbát na všeobecnou přijatelnost, čtivost a národně povzbudivý účinek.

Uvažujeme-li o tom, co znamenal historický román v české literatuře 19. století, musíme vidět právě tyto soutěsky, ty křížovky objektivních možností a tvůrčích záměrů na jedné straně, a společenské vázanosti na straně druhé. Nemíníme tedy demonstrovat jedinou funkci historického románu, /1/ ale ani ne různost funkcí, které historický román měl. Hodláme tu demonstrovat *svár funkcí a jejich napětí*, a to na dvou dílech: na Jiráskovu Listu z české epopoje Proti všem /1894/ a na Wintrovu Mistru Kampanovi /1909/.

Jiráskovo úsilí o relativně celistvé vyobrazení české minulosti proběhlo ve dvou kolech, na dvojí úrovni. V prvním kole leží práce z prvního desetiletí autorovy dráhy, počínaje Skaláky a konče Psohlavci. V povídkách a jednosvazkových, dějově stavěných románech v prvním desetiletí Jirásek obsáhl asi také všechny tzv. "základní" etapy českých dějin včetně doby temna a selských bouří, obrození i husitství /Slavný den, 1879/. Dostávalo se mu stoupajícího obdivu kritiky a zájmu nakladatelů. Psohlavci byli jednoznačně prohlašováni za nejlepší český román po Babičce. Druhé kolo je u Jiráska ve znamení kronikářských kompozic; na jeho počátcích byl F. L. Věk a trilogie Mezi proudy. /2/ Dobové kritické přijetí těchto rozměrných obrazů neprobíhalo už bez rozpaků a výhrad.

Když začal v trilogii Mezi proudy obzírat počátky husitského revolučního hnutí, psal Jirásek s jedinečnou vynalézavostí - komponoval svou první uměleckou kroniku, dychtiv čtenářského vděku a uznání kritiky. Zatím býval chválen téměř jednohlasně; kritický ohlas Psohlavců málo let předtím zněl snad bezvýhradným obdivem. Ale trilogie Mezi proudy dopadla u kritiky všelijak. Katolická Hlídka literární dokonce na Jiráskova ostře zaútočila a Literární listy, tehdy jediný časopis pro literární kritiku, otiskly dlouhou, ale zdrženlivou recenzi, která autora sice potěšila, ale nikterak nepovzbudila. Odezva kritiky na "List z české epopeje", jak zněl podtitul Proti všem, tentokrát autora ještě víc roztrpčila.

"Jirásek je právě solidní historik," čteme v recenzi Naší doby 1895. Následuje stručná, až zdrženlivá charakteristika obsahu a výhrada k tvaru, který Jirásek pro vrcholnou fázi husitského hnutí zvolil: *"Povídece by nevadilo, kdyby byla hodně kratší /má 644 stran/; stává se proto velmi často historií, ba někdy jakoby starší kronikou. Scén živějších, jako vyličení duchovního rozpoltění dcery a otce z Hvozdenského dvora, není mnoho."*

Jak prozrazuje poslední výtku, recenzent hledal v epopeji románové příběhy zajímavých osob. A když takových příběhů našel málo, odmítl žánrový princip, který Jirásek zvolil ve snaze postihnout patos masového revolučního hnutí. Hrstka dalších recenzí si vedla obdobně.

Na okraj té odezvy napsal Jirásek, zasažen v sebevědomí a v ctižádosti slovesného umělce: *"Proti všem v té Hlídce zřezali až běda. Ale to jsem čekal. Zato Naše doba mne pochválila, že jsem právě solidní historik, kteráž chvála při díle, které má umělecké aspirace, náramně blaží."*

Dopis Macharovi, z něhož jsme právě citovali, pochází z ledna 1896. Překonat nejhorší skleslost způsobenou kritickým přijetím epopeje pomohla Jiráskovi stať, kterou o Proti všem do červnového Lumíru 1895 napsal druh z mládí a přítel, básník Jaroslav Vrchlický. Dal si ve své recenzi záležet na tom, aby charakterizoval a ocenil žánrovou osobitost Jiráskovy prózy. Potěšen veřejným uznáním věrného druha, napsal Jirásek Jaroslavu Vrchlickému: *"Způsobils mně velké uvolnění v duši. Vím, žes mnohou slabinu šetrně přešel, cítím leccos sám a leccos bych si přál jinak. Úsudek Tvůj je pro mne velkou věcí. Uznání básníka takového významu člověka vzpruží, zvláště za těchto trudných poměrů. Neměj mou radost za nějakou jen ješitnost. Potěšils člověka, jenž ztrácel důvěru v sebe."*

To už byl tvůrce Proti všem v pilné práci na nové kronice U nás. Látku husitskou zatím odložil a svůj obraz oné doby už nikdy nedokončil v tom rozsahu, jak si ho v počátcích práce na trilogii Mezi proudy představoval, ani v tom smyslu, jak ho veřejně i soukromě vybízeli přátelé.

Dva básníci, J. S. Machar a J. Vrchlický, z různých stran a pozic vyjádřili obdiv k Jiráskovu tvárnému experimentu v Proti všem a ocenili jeho žánrovou víceznačnost. Jaroslav Vrchlický povzbuzoval v experimentu pokračovat /měl Jiráška k tomu, aby napsal další "list z české epeje"/. Machar pak radil uplatněný žánrový postup rozvinout, napsat obraz bez fiktivních hrdinů a bez hrdinů v běžném slova smyslu vůbec. Oba básničtí duchové sledovali hlavně estetickou funkci, míra čtivosti je nezajímala.

Jenže jiné hlasy reagují na vztah románovosti a eposu v próze Proti všem obráceně. Zaznamenali jsme to v dobové kritice, děje se tak i v prosté čtenářské zkušenosti, která bývá nad tímto dílem Aloise Jiráška rozpačitá. Společným jmenovatelem těchto rozpaků a výhrad je chápání "Listu z české epeje" právě jako románu, jehož nejdelší, střední část má nedostatek románových rysů. Je snad možné tyto výhrady odmítnout? To by neprospělo ani Jiráskovi, ani kultuře čtení. Záhodno je vyložit, jaké nároky daný typ epejného obrazu klade.

Kde vlastně končí román a začíná epos? A kde začíná epos a končí román? Ve sporech, které vznikly kolem epeje Proti všem v čase prvního vydání díla a které se nad ní vracívají, si česká literatura prožila a vždy nově zpřítomňuje pozici románu ve vztahu k jiným žánrům. Vykladači Jiráskova díla zatím nestačili domyslet dosah toho, že román je "žánr kritický a sebekritický". Žije a rozvíjí se tím, že se konfrontuje s jinými žánry, jmenovitě s eposem, s cílem provést "kritiku" odlišných tvárných pojetí /především epické heroizace/; na druhé straně k cílům této konfrontace patří "povznést román a učinit z něj dominantní žánr novodobé literatury". /3/

Alois Jirásek se počátkem devadesátých let pokusil o takovou konfrontaci románu s eposem, při níž hrdinský epos bez heroické osobnosti zarámoval do rámce rodinného románu. Pohnutek k tomuto experimentu bylo jistě víc než dost.

Předně tu byla veliká látka jedinečného dějinného fenoménu, jehož významnost narůstala s postupujícím poznáním, a to jak obecně, tak i pro Jiráška. Potom měl autor již napsanou trilogii Mezi

proudy, kterou komponoval zcela nezvykle a průbojně. Práce na literárním zvládnutí "české epopeje", v trilogii již vykonaná - byť i neoceněná po zásluze - jistě ponoukala tvůrce k pokračování, ne-li k soutěži se sebou samým. Vždyť právě při psaní trilogie Mezi proudy objevil, co pro epika znamená dobový pramen. Naučil se vážit odtud dobové zabarvení jazyka, a tím pronikat do minulosti intimněji, autentičtěji a barvitěji, než mu umožňovala odborná literatura, s níž pracoval dříve. /4/ Prameny pro čas husitského hnutí, jednou objevené a vyzkoušené, mohly lákat k práci, v níž by se uplatnily ve vystupňované míře.

Rozvoj české kultury na sklonku století, spjatý s mohutnějším a již samozřejmým proudem románu, i tehdejší všeobecná chuť k tvárným experimentům mohly vytvářet příznivou atmosféru k tomu, aby se i tvůrce populární beletrie odhodlal vyzkoušet zatím nevyužitou symbiózu románu a eposu. K soutěži bezprostředně vyzýval veršovaný epos Sv. Čecha s husitskou látkou. Mladý Jirásek byl těmito básněmi kdysi oslněn; jaký div, že se na vrcholu své literární práce odvážil soutěžit s nimi.

Jiráskova "utkání" s Čechovým Žižkou a s Adamity proběhla jinak na půdě motivů historických, a jinak při motivech fiktivních. Oba poměry jen naznačím.

Již Bohuslav Havránek ve své studii o dobovém zabarvení jazyka u Jiráska si povšiml toho, že husitské písně jsou v Proti všem uplatněny nestejně a nesouměrně. Některé se citují celé a souvisle /Jezu Kriste, štědrý kněže/. Ale chorál Ktož jsú boží bojovníci se objevuje v rozptýlených úryvcích a identifikuje si je pouze znalec a pečlivý čtenář. Ve funkci písně je připomenut chorál pouze jednou a citují se jenom jeho první dva verše.

Takovéto zacházení s nejznámější písní sloužilo k odhrdinštění obrazu i k tomu, aby při monumentalizaci zástupů vynikly písně méně proslulé a známé. Bezprostřední literární inspirací k takovému naložení s jedním motivem, obtěžkaným významností, mohly být obdobné situace v díle Čechově. V jeho Žižkovi /poprvé vyšel knižně roku 1880 v Nové sbírce veršovaných prací/ se citoval sice jen incipit chorálu, ale pateticky sklenutým příměrem se vyvolávala slavnostní atmosféra navozená zpěvem.

Jestliže se při vymezení historické látky a při práci s historickým detailem Jirásek viditelně distancoval od Čechových "husitských básní", ve fiktivně románové vrstvě svého "Listu z české epopeje" na ně po svém navázal. Obrysy pro Zdenu z Hvozdna, obecně

pokládánou za nejlepší postavu v Proti všem, ne-li u Jiráska vůbec, našel v Čechových Adamitech /1874/, konkrétně v postavě Adama, v jeho hledání smyslu života, v jeho objevu lásky i v tragické ironii jeho konce.

Postava mladého muže, který nesnesl mravní nihilismus "božího zástupu" a bezuzdně vášně a zahořel pro čistou lásku, je v Adamitech stavěna po zákonu veršovaného reflexivního eposu. Síla Adamovy charakteristiky a její těžiště tkví v úvahách a pak v několika velkých gestech, která v abstraktním světě Čechovy básně chtějí být spíš působivá než přesvědčivá. Naproti tomu Zdena z Hvozdna je modelována realistickou typizací. A je to postava ženská - ne bojovnice, ale ani myslitelka - je to hrdinka pokory a snu.

Nejsložitější postava prózy Proti všem je exponována na nerosvratelně širší rozloze textu, než jaká byla dopřána Čechovu Adamovi v Adamitech. Hnutí, s nímž je Zdena přímo i nepřímo konfrontována, je hnutím na vzestupu, krize se zauzluje až v závěru a Zdena se v ní stává postavou tragickou. Svět kolem Zdeny má historicko-spoločenskou konkrétnost. Tváří v tvář takto konkrétně a bohatě prokreslenému prostředí nabývá postava na hloubce, její vývoj má svoji zjevnou společenskou motivaci, svoje objektivní zdůvodnění, a tedy i přesvědčivost. Osobním údělem ženy hledající poslání ve společnosti a svoji lásku je Zdena blízká a srozumitelná modernímu čtenáři. Na této ose lidského ztotožnění nabývá pak na výmluvnosti i to, co paní z Hvozdna vypovídá o čase české epopeje. Poměřován touto velkou zmařenou ženou dostává čas vítězných bojů husitů, ona doba českých dějin, obestřená slávou, svou tragickou perspektivu nenaplněných ideálů - ideálů tak vysokých, že je nebyla s to realizovat.

Co nového přinesla Jiráskova próza, čím se prosadila vedle Čechova eposu? Ukázala, že dějiny jsou dílem zástupů, že se na velkých událostech zaznamenávaných dějepisci a národní pamětí podílejí obyčejní lidé. Ti ovšem - jak se ukazuje nejzajímavěji na paní Zdeně - hledají společenskou platnost, ale také spokojenost, zadostiučinění - a rovněž osobní štěstí. V tomto měřítku osobního štěstí i největší doba prozrazuje svoje slabiny. Dějinná hnutí poskytnou obyčejnému člověku šanci vyniknout, ale současně ho vystavují tvrdým zkouškám a vhánějí ho někdy do slepých uliček. Jestliže v Čechových Adamitech se lidskost stavěla koneckonců nad dějiny a proti konkrétní historické akci, jestliže tam stála láska proti násilí a zvlí všeho druhu, u Jiráska je lidské a dějinné prostup-

nější, svým způsobem nedílné a jedno se relativizuje druhým. Vrchlický přesně vycítil, že pro Jiráskovo vidění světa v *Proti všem* by byl verš neadekvátní, že by svazoval to, co je různosměrné a "kaleidoskopické".

Pozoruhodné, odvážné ztvárnění "české epopeje" přiznali Jiráskovi jenom jeho umělečtí přátelé. Jejich hlasy - navíc povětšinou soukromé - nebyly však s to významněji ovlivnit recepci *Proti všem*, a to ani při prvním uveřejnění, tím méně pak později. Svár funkce estetické a ideově výchovné, který jsme zaznamenali v dobovém přijetí díla *Proti všem* uprostřed devadesátých let, nepřestával provázet historický román ani v desetiletí následujícím. Čím osobitější román, tím víc to v jeho přijetí skřípalo.

Soutěskou výchovnosti a čtivosti bylo projít obzvláště Mistru Kampanovi. Rozpaky, které nad tímto jediným románem Zikmunda Winterra vyvstaly, jsou na první pohled o to záhadnější, že autor /na rozdíl od svého přítele Jiráska/ přitahoval od sklonku století bezvýhradný obdiv mladé kritiky i tvorby, včetně Jiřího Karáska ze Lvovic; nejlepším vykladačem tohoto pisovatele byl Otokar Theer, v poezii dědic Březinův.

Chvály nad Wintrem se však změnilly v rozpaky, když obdivovaný novelistu vydal román. Mistrem Kampanem /Zvon 1907, knižně 1909/ Winter vstoupil do terénu zformovaného /a znormovaného/ románem Jiráskovým, a současně z druhé strany zpochybněného hnutím novoklasicistním, které nad román stavělo povídku a novelu. Výhrady a rozpaky, které na onom pozadí vyjadřovala vůči Mistru Kampanovi kritika, přežívají namnoze podnes - i když také tenkrát zazněl hlas přátelského porozumění: nejpronikavější recenzi Mistra Kampana, vnímavou pro uměleckou osobitost románu, napsal Alois Jirásek.

Rozpačité soudy a námitky nad Mistrem Kampanem prozradily, že na historický román se ještě koncem desátých let vztahovaly poněkud jiné nároky než na formy drobnější. Depatetizace dějinné látky a deheroizace v jejím ztvárnění, tak vřele přijímané u Wintrových novel a obrázků, vyvolala napětí, jakmile se objevila ve velkém románovém rozměru. Také významová gradace slibující tragédii, ale pak vybíhající spíše v trapnost a v ironii, budila nelibost. Jestliže se od menších forem vyžadovalo, aby v minulosti vyhledávaly paralely k nehrdinské, spíš banální přítomnosti, od románu se ještě očekávaly vzory zdatných a občansky uvažujících lidí, schopných pozměňovat svět. Že pro takto koncipované postavy býval odmítán

mladou kritikou Alois Jirásek? To bylo o trochu dřív; krize individualistického buřičství v předvečer první světové války pozměnila měřítko i vůči Jiráskovi. Nepřímo napomohla k tomu, aby se pojetí člověka a dějin, u něho uplatněné, prosazovalo jako norma také vůči Wintrovi, který jinak býval všele oceňován pro všecko, čím se od Jiráskova pojetí minulosti lišil.

Čas, kdy české písemnictví na předělu století žilo hledáním nových ztvárnění pro životní pocity a postoje revoltujících osobností i zástupů, byl také rozhodným časem českého historického románu a předělem v jeho vývoji. Vůči tomuto žánru se však uplatňovala měřítko povzbuzujícího účinku, všeobecné dostupnosti a čtivosti v té míře, která téměř neměla v dobové hladině estetických norem obdoby. Estetické objevy na poli historického románu obhajovaly a vysvětlovaly ojedinělé hlasy spisovatelů. Na tyto hlasy se však v diskontinuitách dalšího vývoje kultury snadno zapomínalo. Tak díla toho druhu, jako je *Proti všem* nebo *Mistr Kampanus*, vešla do paměti a do kulturního dědictví s nálepkami zredukovaných výkladů a charakteristik. Tak také předkládáme dosud mládeži školou povinné *Proti všem* v zoufalé snaze dosáhnout toho, aby se mládež dověděla o husitství. K úkolům literární historie patří obnovit vědomí o umělecké svéráznosti děl a odvaze jejich tvůrců.

* * *

/1/ U nás se většinou v nejrůznějších přehledech a také v literatuře o Aloisu Jiráskovi absolutizuje národně výchovné poslání historické beletrie. Na kultivovanou historickou beletrii s funkcí zábavně rekreační si česká kultura nenašla v minulém století "čas"; absence těchto "oddechových" strun vyznačuje ostatně české písemnictví v jeho celku, jak už bylo mnohokrát zjištěno /českým současníkem F. Villona byl Petr Chelčický; z poeovské inspirace nevyrostla v Čechách detektivka, ale romaneto/. Úsek zábavné četby obstarávají u nás tradičně víc překladatelé než původní autoři.

/2/ Z jakých pramenů se napájelo toto "druhé kolo" Jiráskova zpodobení české minulosti? Mluvívá se o "realismu" a myslívá se se tím zřetel k složitější zvrstvenosti reality a snaha vyjádřit determinovanost společenských procesů. Jinde jsem ukázala, že v kronikářských kompozicích má Jirásek novou představu čtenáře - počítá u svého vnímatele se skepsí, s potřebou

pozorovat a poznávat jevy analyticky a dobírat se jejich smyslu po svém. Doc. Pešková tu pro mne ve svém referátě nadhodila ještě další okolnost, která mohla stimulovat novou kvalitu v Jiráskově literární práci od konce let osmdesátých, a to je kritika RKZ. Ze soukromé korespondence víme, jak nerad se Jirásek vzdával víry v pravost těchto domnělých památek dávnověku, které právě splňovaly ony tendence k porozumění celku, onu snahu vzít do rukou celek národní existence, o níž tak výstižně mluvila doc. Pešková. Vědecká kritika RKZ provedená v průběhu let osmdesátých mohla podněcovat milovníka a znalce českých dějin, spisovatele s nemalou ctižádostí, k tomu, aby místo jednoho staršího mocného mýtu o české dějinnosti vytvořil mýtus nový, opřený o znalost pramenů nejnovější dějepisné literatury a také moderní poetiky, realisticke umělecké metody.

- /3/ M. M. Bachtin, Epos a román. O metodologii zkoumání románu. V českém výboru M. M. Bachtin, Román jako dialog, Praha 1980, 13n.
- /4/ Bohuslav Havránek, O dobovém zabarvení jazyka u Jiráska. Původně v Hýskově sborníku k 70. narozeninám A. J. roku 1921, nově v Havránkových Studiích o spisovném jazyce, Praha 1963, 151 - 163.

* * *